।। ॐ श्री परमात्मने नमः।।

।। अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।।

तेह्रौं अध्याय

गीताको आरम्भमा नै धृतराष्ट्रको प्रश्न थियो कि, सञ्जय! धर्मक्षेत्रमा तथा कुरुक्षेत्रमा युद्धको इच्छाले एकत्र भएका मेरा र पाण्डु पुत्रहरूले के गरे? अहिलेसम्म यो भनिएन कि त्यो क्षेत्र छ कहाँ? तर जो महापुरुषले जुन क्षेत्रमा युद्ध बतायो, स्वयं नै त्यस क्षेत्रबारे प्रस्तुत अध्यायमा निर्णय दिनुहुन्छ कि त्यो क्षेत्र वस्तुतः कहाँ छ?

श्रीभगवानुवाच

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः।।१।।

कौन्तेय! यो शरीर नै एउटा क्षेत्र हो। यसलाई जो राम्ररी जान्दछ, त्यो क्षेत्रज्ञ हो। त्यो उसमा अल्झेको छैन, बरू उसको संचालक हो। यस्तो त्यस तत्वलाई विदित गर्ने महापुरुषहरूले भनेका छन्।

शरीर त एउटै छ, त्यसमा धर्मक्षेत्र र कुरुक्षेत्र यी दुई क्षेत्र कसरी? वस्तुतः यो एउटै शरीरको अन्तरालमा अन्तःकरणका दुई प्रवृत्तिहरू पुरातन छन्। एउटा त परमधर्म परमात्मामा प्रवेश दिलाउने पुण्यमयी प्रवृत्ति दैवी सम्पद् हो र दोस्रो हो आसुरी सम्पद्– दूषित दृष्टिकोणबाट जसको गठन छ, जो नश्वर संसारमा विश्वास दिलाउँछ। जब आसुरी सम्पद्को बाहुल्य हुन्छ, तब यही शरीर 'कुरुक्षेत्र' बन्न जान्छ र यसै शरीरको अन्तरालमा जब दैवी सम्पद्को

बाहुलयता हुन्छ, तब यही शरीर 'धर्मक्षेत्र' कहलाउँछ। यो चढाव–उतार बारम्बार भइरहन्छ, तर तत्वदर्शी महापुरुषको सान्निध्यले जब कोही अनन्य भक्तिद्वारा आराधनामा प्रवृत्त हुन्छ, तब दुबै प्रवृत्तिहरूमा निर्णायक युद्धको सूत्रपात् हुन्छ। क्रमशः दैवी सम्पद्‌को उत्थान र आसुरी सम्पद्‌को शमन हुन्छ। आसुरी सम्पद्‌को सर्वथा शमनको उपरान्त परमको दिग्दर्शनको अवस्था आउँछ। दर्शन भएपछि दैवी सम्पद्‌को आवश्यकता समाप्त हुन्छ। अतः त्यो पनि परमात्मामा स्वतः विलय हुन्छ। भजन गर्ने पुरुष परमात्मामा प्रवेश पाउँछ। एघाह्रौं अध्यायमा अर्जुनले देख्यो कि कौरव–पक्षको अनन्तर पाण्डव–पक्षका योद्धाहरू पनि योगेश्वरमा विलीन हुँदै गइरहेका छन्। यस विलयको पश्चात् पुरुषको जो स्वरूप छ, त्यही क्षेत्रज्ञ हो। अगाडि हेरौं–

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम।।२।।

हे अर्जुन! तिमी सबै क्षेत्रहरूमा क्षेत्रज्ञ मलाई नै जानु अर्थात् म पनि क्षेत्रज्ञ हुँ। 'जो यस क्षेत्रलाई जान्दछ, त्यो क्षेत्रज्ञ हो– त्यसलाई साक्षात् जान्ने महापुरुषले भनेका छन् र श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि म पनि क्षेत्रज्ञ हुँ अर्थात् श्रीकृष्ण पनि योगेश्वर नै थिए। क्षेत्र र क्षेत्रज्ञ अर्थात् विकारसहित प्रकृति र पुरुषलाई तत्वद्वारा जान्नु नै ज्ञान हो। यस्तो मेरो मत छ अर्थात् साक्षात्कारसहित यिनीहरूको जानकारीको नाम ज्ञान हो। मात्र बहसको नाम ज्ञान होइन।

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत्।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु।।३।।

त्यो क्षेत्र जस्तो छ, जुन विकारवाला छ, जुन कारणले भएको छ तथा त्यो क्षेत्रज्ञ पनि जो हो र जस्तो प्रभाववाला छ, ती सबै मबाट संक्षेपमा सुन। अर्थात् क्षेत्र विकारवाला छ, कुनै कारणले भएको हो, जबकि क्षेत्रज्ञ मात्र प्रभाववाला छ। म मात्र भन्छु– यस्तो कुरा होइन, ऋषि पनि भन्नुहुन्छ–

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः।।४।।

यो क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको तत्व ऋषिहरूद्वारा धेरै प्रकारले गायन गरिएको छ तथा विभिन्न प्रकारले वेदहरूको मन्त्रद्वारा विभाजित गरेर पनि भनिएको छ तथा विशेषरूपले निश्चित गरेको युक्ति-युक्त ब्रह्मसूत्रको वाकयहरूद्वारा पनि त्यही भनिएको छ। अर्थात् वेदान्त, महर्षि, ब्रह्मसूत्र र म एउटा कुरा भन्न गइरहेका छौं। श्रीकृष्ण पनि त्यही कुरा भन्नुहुन्छ, जुन कुरा यिनीहरू सबैले भनेका छन्। के शरीर (क्षेत्र) यतिनै छ, जति देखिन्छन्? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ-

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः।।५।।

अर्जुन! पंच महाभूत (क्षिति, जल, पावक, गगन, समीर), अहंकार, बुद्धि र चित्तको नाम नलिएर त्यसलाई अव्यक्त परा प्रकृति भनियो अर्थात् मूल प्रकृतिमा प्रकाश पारिएको छ, जसमा परा प्रकृति पनि सम्मिलित छन्, उपर्युक्त आठवटा अष्टधा मूल प्रकृति हुन्) तथा दश इन्द्रियहरू (आँखा, कान, नाक, त्वचा, जिभ्रो, रसना, हाथ, खुट्टा, उपस्थ तथा गुदा), एक मन र पाँच इन्द्रियहरूका विषय (रूप, रस, गन्ध, शब्द र स्पर्श) तथा-

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्।।६।।

इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख र सबैको समूह स्थूल शरीरको यो पिण्ड, चेतना र धैर्य, यसप्रकार यो क्षेत्र विकारहरू सहित संक्षेपमा भनिइयो। संक्षेपमा यो नै क्षेत्रको स्वरूप हो, जसमा रोपेको राम्रो वा नराम्रो बीउ संस्कारहरूका रूपमा उम्रन्छ। शरीर नै क्षेत्र हो। शरीरमा गारा-मसाला कुन वस्तुको हो? अनि यही पाँच तत्व, दस इन्द्रियहरू, एक मन इत्यादि, जस्तो लक्षणहरूमा गणना गराइयो। यी सबैका सामूहिक संघात पिण्ड शरीर हो। जबसम्म यी विकारहरू रहनेछन्, तबसम्म यो पिण्ड पनि विद्यमान रहनेछन्। यस कारण कि यो विकारहरूबाट बनेको छ। अब त्यस क्षेत्रज्ञको स्वरूपलाई हेरौं, जो यस क्षेत्रमा लिप्त होइन बरू त्यसबाट निवृत्त छ।

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः।।७।।

हे अर्जुन! मान-अपमानको अभाव, दम्भाचरणको अभाव, अहिंसा (अर्थात् आफ्नो तथा अरू कसैको पनि आत्मालाई कष्ट नदिनु अहिंसा हो। अहिंसाको अर्थ यति मात्र होइन कि कमिलालाई नमार्नु। श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि आफ्नो आत्मालाई अधोगतिमा नपुऱ्याउनु। त्यसलाई अधोगतिमा पुऱ्याउनु हिंसा हो र त्यसको उत्थान नै शुद्ध अहिंसा हो। यस्तो पुरुष अरू आत्माहरूको उत्थानहेतु पनि उन्मुख रहन्छ। यसको आरम्भ कसैलाई पनि ठेस नपुऱ्याउनाले हुन्छ। यो उसैको एउटा अंग-प्रत्यंग हो।) अतः अहिंसा, क्षमाभाव, मन-वाणीको सरलता, आचार्योपासना अर्थात् श्रद्धा-भक्तिसहित सद्गुरुको सेवा र उनको उपासना, पवित्रता, अन्तःकरणको स्थिरता, मन र इन्द्रियहरूसहित शरीरको निग्रह र-

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्।।८।।

यस लोक र परलोकको देखे-सुनेका भोगहरूमा आसक्तिको अभाव, अहंको अभाव, जन्म-मृत्यु, वृद्धावस्था, रोग र भोग आदिमा दुःख-दोषको बारमबार चिन्तन्,

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु।।९।।

पुत्र, स्त्री, धन र गृहादिमा आसक्तिको अभाव, प्रिय तथा अप्रियको प्राप्तिको चित्त सधैं सम रहनु (क्षेत्रज्ञको साधना स्त्री-पुत्रादि, गृहस्थीको परिस्थितिहरूबाट नै आरम्भ हुन्छ) र-

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ।।१०।।

ममा (श्रीकृष्ण एउटा योगी थिए अर्थात् यस्तो कुनै महापुरुषमा) अनन्य योगले अर्थात् योगबाहेक अरू केही पनि स्मरण नगर्दै, अव्यभिचारिणी भक्ति

(इष्टबाहेक कुनै चिन्तन नआउनु), एकान्त स्थानको सेवन, मानिसहरूको समूहमा रहने आसक्ति नहुनु तथा–

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा।।११।।

आत्माको आधिपत्य ज्ञानमा एकरस स्थिति र तत्वज्ञानको अर्थस्वरूप परमात्माको साक्षात्कार– यो सबै ज्ञान हो र यसबाट जो विपरीत छ, त्यो सबै अज्ञान हो– यस्तो भनिएको छ। त्यस परमतत्व परमात्माको साक्षात्कारको साथै मिल्ने जानकारीको नाम ज्ञान हो (अध्याय चारमा वहाँले भन्नुभयो कि यज्ञको पूर्तिमा यज्ञले जसलाई बाँकी छोड्दछ, त्यस ज्ञानामृतको पान गर्ने सनातन ब्रह्ममा प्रवेश पाउँछ। अतः ब्रह्मको साक्षात्कारको साथै मिल्ने जानकारी ज्ञान हो। यहाँ पनि त्यही भन्नुहुन्छ कि तत्वस्वरूप परमात्माको साक्षात्कारको नाम ज्ञान हो) यसको विपरीत सबै अज्ञान हुन्। अमानित्व इत्यादि उपर्युक्त लक्षण यस ज्ञानका पूरक हुन्। यो प्रश्न पूरा भयो।

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते।।१२।।

अर्जुन! जो जान्नेयोग्य छ तथा जसलाई जानेर मरणधर्मा मानिस अमृततत्वलाई प्राप्त गर्दछ, त्यसलाई राम्ररी भन्नेछु। त्यो आदिरहित परब्रह्मलाई न सत् भनिन्छ न असत् नै भनिन्छ; किनकि जबसम्म त्यो अलग छ तबसम्म त्यो सत् हो र जब मानिस त्यसैमा समाहित भइसक्यो, तब कसले कसलाई भनोस्। एउटै रहन्छ, अर्काको आभास पनि हुँदैन। यस्तो स्थितिबाट ब्रह्म न सत् हो न असत्; जबकि जो स्वयं सहज छ, त्यही हो।

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति।।१३।।

त्यो ब्रह्म सबैतिरबाट हात–खुट्टावाला, सबैतिरबाट आँखा–टाउको र मुख भएको तथा सबैतिरबाट श्रोत्र, सुन्नेवाला हुनुहुन्छ; किनकि वहाँ संसारमा सबैलाई व्याप्त गरेर स्थित हुनुहुन्छ।

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च।।१४।।

वहाँ सम्पूर्ण इन्द्रियहरूको विषयहरूलाई जान्ने हुनुहुन्छ, तैपनि सबै इन्द्रियहरूबाट रहित हुनुहुन्छ। वहाँ आसक्तिरहित, गुणहरूबाट अतीत भएर पनि सबैलाई धारण र पोषण गर्ने र सबै गुणहरूलाई भोग्ने हुनुहुन्छ अर्थात् एक-एक गरेर सबै गुणहरूलाई आफूमा लय गर्नुहुन्छ। जस्तै श्रीकृष्णले भनिसक्नु भएको छ कि यज्ञ र तपहरूलाई भोग्ने म हुँ। अन्त्यमा सम्पूर्ण गुण ममा विलय हुन्छन्।

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्।।१५।।

त्यो ब्रह्म सबै जीवधारीहरूको बाहिर-भित्र परिपूर्ण छ। चर र अचररूप पनि त्यही हो। सूक्ष्म हुनाले त्यो देखा पर्दैन, अविज्ञेय हो, मन-इन्द्रियहरूबाट पर छ तथा अति नजिक र टाढा पनि त्यही छ।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च।।१६।।

अविभाज्य भएर पनि त्यो सम्पूर्ण चराचर भूतहरूमा अलग-अलगझैं प्रतीत हुन्छ। त्यो जाननेयोग्य परमात्मा समस्त भूतहरूलाई उत्पन्न गर्ने, भरण र पोषण गर्ने र अन्त्यमा संहार गर्नेवाला हो। यहाँ बाहिरी र आन्तरिक दुबै भावहरूतिर सङ्केत गरिएको छ। जस्तै बाहिर जन्म र भित्र जागृति, बाहिर पालन र भित्र योगक्षेमको निर्वाह, बाहिर शरीरको परिवर्तन र भित्र सर्वस्वको विलय अर्थात् भूतहरूको उत्पत्ति हुने कारण लय र त्यस लयको साथ आफ्नो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ। यी सबै त्यही ब्रह्मका लक्षण हुन्।

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्।।१७।।

त्यो ज्ञेय ब्रह्म ज्योतिहरूको पनि ज्योति हो, तमभन्दा अति पर भनिन्छ। त्यो पूर्ण ज्ञानस्वरूपी हो, पूर्ण ज्ञाता हो, जान्ने योग्य छ र ज्ञानद्वारा नै प्राप्त

हुनेवाला हो। साक्षात्कारको साथै मिल्ने जानकारीको नाम ज्ञान हो। यस्तो जानकारीद्वारा नै त्यस ब्रह्मको प्राप्ति हुनु संभव छ। त्यो सबैको हृदयमा स्थित छ, उसको निवास स्थान हृदय हो। अन्यत्र खोजेमा त्यो मिल्दैन। अतः हृदयमा ध्यान तथा योगाचरणद्वारा नै त्यस ब्रह्मको प्राप्तिको विधान हो।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते।।१८।।

हे अर्जुन! बस यतिकै क्षेत्र, ज्ञान तथा जान्नेयोग्य परमात्माको स्वरूप संक्षेपमा भनिएको छ। यसलाई जानेर मेरो भक्त मेरो साक्षात् स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ।

अहिलेसम्म योगेश्वर श्रीकृष्णले जसलाई क्षेत्र भन्नुभएको थियो, त्यसैलाई प्रकृति र जसलाई क्षेत्रज्ञ भन्नुभएको थियो, त्यसैलाई अब पुरुष शब्दबाट इंगित गर्नुहुन्छ–

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान्।।१९।।

यो प्रकृति र पुरुष दुबैलाई अनादि जान तथा सम्पूर्ण विकार त्रिगुणमयी प्रकृतिबाट नै उत्पन्न भएको जान।

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते।।२०।।

कार्य र करण (जसद्वारा कार्य गरिन्छ विवेक, वैराग्य इत्यादि तथा अशुभ कार्य हुनमा काम, क्रोध इत्यादि करण हुन्) लाई उत्पन्न गर्नमा हेतु प्रकृति भनिन्छ र यो पुरुष सुख–दुःखलाई भोग्नमा कारण मानिन्छ। प्रश्न उठ्छ कि के त्यो भोग्दै रहनेछ वा यसबाट कुनै बेला छुटकारा पनि मिल्नेछ? जब प्रकृति–पुरुष दुबै अनादि हुन् भने कोही यसबाट कसरी मुक्त हुनेछ? यसमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान्।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु।।२१।।

प्रकृतिको माझमा खडा भएको पुरुष नै प्रकृतिबाट उत्पन्न गुणहरूका कार्यरूप पदार्थहरूलाई भोग्दछ र यी गुणहरूको सँग (संगत)नै यस जीवात्माको राम्रो तथा नराम्रो योनिहरूमा जन्मलिने कारण हो। यो कारण अर्थात् प्रकृतिको गुणहरूको सँग (आसक्ति) समाप्त भएपछि मात्र जन्म-मृत्युबाट मुक्ति मिल्छ। अब त्यस पुरुषमा प्रकाश पार्नुहुन्छ कि त्यो कुन प्रकारले प्रकृतिमा उभिएको छ?-

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः।।२२।।

त्यो पुरुष उपद्रष्टा, हृदय-देशमा धेरै नै नजिक, हात-खुट्टा-मन जति तपाईंको समीप छ त्यसभन्दा पनि बढी नजिक द्रष्टाको रूपमा स्थित छ। त्यसको प्रकाशनमा तपाईं राम्रो गर्नुस्, नराम्रो गर्नुस्, उसलाई कुनै प्रयोजन छैन। त्यो साक्षीको रूपमा खडा छ। साधनाका सही क्रम पकडमा आएपछि पथिक केही माथि उठ्यो, उतिर अघिसऱ्यो भने द्रष्टा पुरुषको क्रम बदलिन्छ, त्यो '**अनुमन्ता**'- अनुमति प्रदान गर्न लाग्छ, अनुभव दिन लाग्छ। साधनाद्वारा अझ समीप गएमा त्यो पुरुष '**भर्ता**' बनेर भरण-पोषण गर्न थाल्छन्। जसमा तपाइको योगक्षेमको पनि व्यवस्था गरिदिन्छन्। साधना अझ सुक्ष्म भइसकेपछि त्यहि '**भोक्ता**' हुनजान्छ। '**भोक्तारं यज्ञ तपसाम्**'- यज्ञ, तप जे जति पार लाग्छ, सबैलाई त्यो पुरुषले ग्रहण गर्दछ र जब ग्रहण गर्दछ त्यस पछाडिको अवस्थामा '**महेश्वरः**'- महान् ईश्वरको रूपमा परिणत हुन्छ। त्यो प्रकृतिको स्वामी हुन्छ; तर अहिले कतै प्रकृति जीवित छ त्यसैले उसको मालिक हो। यसभन्दा पनि उन्नत अवस्थामा त्यही पुरुष '**परमात्मेति चाप्युक्तो**'- जब परमबाट संयुक्त हुन्छ तब परमात्मा भन्ने गरिन्छ। यसप्रकार शरीरमा रहेर पनि यो पुरुष आत्मा 'परः' नै छ, सर्वथा यस प्रकृतिबाट पर नै छ। फरक यति छ कि आरम्भमा यो द्रष्टाको रूपमा थियो, क्रमशः उत्थान हुँदा-हुँदै परमको स्पर्श गरेर परमात्माको रूपमा परिणत हुन्छ।

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते।।२३।।

यसप्रकार पुरुष र गुणहरूसहित प्रकृतिलाई जो मानिस साक्षात्कारको साथ विदित गरिलिन्छ, त्यो सबै प्रकारले व्यवहृत हुँदै पनि फेरि जन्मदैन अर्थात् उसको पुनर्जन्म हुँदैन। यो नै मुक्ति हो। अहिलेसम्म योगेश्वर श्रीकृष्णले ब्रह्म र प्रकृतिको प्रत्यक्ष जानकारीको साथ प्राप्त हुने परमगति अर्थात् उसको पुनर्जन्मबाट निवृत्तिमा प्रकाश पार्नुभयो र अब वहाँ त्यस योगमा जोड (बल) दिनुहुन्छ, जसको प्रक्रिया आराधना हो; किनकि यस कर्मलाई कार्यरूप नदिइकन कसैले पनि पाउँदैन।

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे।।२४।।

हे अर्जुन! त्यस '**आत्मानम्**'- परमात्मालाई कतिपय मानिस त '**आत्मना**'- आफ्नै अन्तर्चिन्तनले ध्यानद्वारा '**आत्मनि**'- हृदय-देशमा देख्दछन्। कतिपय मानिस सांख्ययोगद्वारा (अर्थात् आफ्नै शक्तिलाई सम्झदै त्यही कर्ममा प्रवृत्त हुन्छन्) र अरू धेरैले उसलाई निष्काम कर्मयोगद्वारा देख्दछन्। समर्पणको साथै त्यही नियत (तोकिएको) कर्ममा प्रवृत्त हुन्छन्। प्रस्तुत श्लोकमा मुख्य साधन हो ध्यान, त्यस ध्यानमा प्रवृत्त हुनको लागि सांख्ययोग र निष्काम कर्मयोग दुई धाराहरू छन्।

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः।।२५।।

तर अरू, जसलाई साधनाको ज्ञान छैन, त्यो यसप्रकार नजान्दै '**अन्येभ्यः**'- अर्को जो तत्वलाई जान्ने महापुरुष छन्, उद्वारा सुनेर नै उपासना गर्दछन् र ती सुनेनेको परायण भएका पुरुष पनि मृत्युरूपी संसार-सागरबाट निःसन्देह पार हुन्छन्। अतः केही पनि पार लाग्दैन भने सत्संग गर्नुस्। सन्तहरूको संगतमा रहुन्।

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ।।२६।।

हे अर्जुन! यावन्मात्र जे जति स्थावर-जंगम वस्तुहरू उत्पन्न हुन्छन् ती

सम्पूर्णलाई तिमी क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको संयोगबाट नै उत्पन्न भएको जान। प्राप्ति कहिले हुन्छ? यसमा योगेश्वर भन्नुहुन्छ–

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति।।२७।।

जो पुरुष विशेषरूपबाट नष्ट हुँदै गरेको चराचर सबै भूतहरूमा नाशरहित परमेश्वरलाई समभावबाट स्थित देख्छ, त्यही नै यथार्थ देख्छ। अर्थात् त्यस प्रकृतिको विशेषरूपबाट नष्ट भएपछि नै त्यो परमात्मास्वरूप हो, यसभन्दा पहिले होइन। यसैमा पछिल्लो अध्याय आठमा पनि भन्नुभएको थियो– '**भूतभावोद्‌भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः।**'– भूतहरूको त्यो भाव, जो (राम्रो अथवा नराम्रो) जति पनि (संस्कार) संरचना गर्दछन्, उसको समाप्त हुनु नै कर्मको पराकाष्ठा हो। त्यस समय कर्म पूर्ण हुन्छ। त्यही यहाँ पनि भन्नुहुन्छ कि जो चराचर भूतहरूलाई नष्ट हुँदै गरेको र परमेश्वरलाई समभावले स्थित देख्छ, त्यो नै सही देख्छ।

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्।।२८।।

किनकि त्यो पुरुष सर्वत्र समभावबाट स्थित परमेश्वरलाई समान (जस्तो छ त्यस्तो नै समान) देख्दै आफैद्वारा स्वयंलाई नष्ट गर्दैन। किनकि जस्तो थियो त्यस्तै उसले देख्यो, यसैले त्यो परमगतिलाई प्राप्त गर्दछ। प्राप्तिवाला पुरुषको लक्षण बताउनु हुन्छ–

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति।।२९।।

जो पुरुष सम्पूर्ण कर्महरूलाई सबैतिरबाट प्रकृतिद्वारा नै गरिएको देख्छ अर्थात् जबसम्म प्रकृति छ, तबसम्म कर्म हुने देख्छ तथा आत्मालाई अकर्त्ता देख्छ, त्यसले यथार्थ देख्छ।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा।।३०।।

जुन कालमा मानिस भूतहरूको भिन्न-भिन्न भावहरूमा एउटा परमात्मालाई प्रवाहित त देख्छ तथा त्यस परमात्माबाट नै सम्पूर्ण भूतहरूको विस्तार देख्छ, त्यस समय त्यो ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ। जुन समय यो अवस्था आयो, त्यही समय त्यो ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ। यी लक्षण पनि स्थितप्रज्ञ महापुरुषकै हो।

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते।।३१।।

कौन्तेय! अनादि हुनाले र गुणातीत हुनाले यो अविनाशी परमात्मा शरीरमा स्थित भएर पनि वास्तवमा न गर्दछ, न लिप्त नै हुन्छ। कसरी?-

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते।।३२।।

जसरी सर्वत्र व्याप्त भएको आकाश सूक्ष्म भएको कारणले लिप्त हुँदैन, ठीक त्यस्तै नै सर्वत्र शरीरमा स्थित भए पनि आत्मा गुणातीत भएको करण शरीरको गुणहरूबाट लिप्त हुँदैन। अगाडि भन्नुहुन्छ-

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत।।३३।।

अर्जुन! जसरी एउटै सूर्य सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई प्रकाशित गर्दछ, त्यसै प्रकार एउटै आत्मा सम्पूर्ण क्षेत्रलाई प्रकाशित गर्दछ। अन्त्यमा निर्णय दिनुहुन्छ-

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम्।।३४।।

यसप्रकार क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको भेदलाई तथा विकारसहित प्रकृतिबाट मुक्त हुने उपायलाई जो ज्ञानरूपी आँखाद्वारा देख्छन्, ती महात्माजन परब्रह्म परमात्मालाई प्राप्त गर्दछन्। अर्थात् क्षेत्र-क्षेत्रज्ञलाई देख्ने आँखा ज्ञान हो र ज्ञान साक्षात्कारको नै पर्याय हो।

निष्कर्ष–

गीताको आरम्भमा धर्मक्षेत्र, कुरुक्षेत्रको नाम त लिइयो तर त्यो क्षेत्र वस्तुतः कहाँ छ? त्यो ठाउँ बताउनु बाँकी थियो, जसलाई स्वयं शास्त्रकारले प्रस्तुत अध्यायमा स्पष्ट गरे– कौन्तेय! यो शरीर नै एउटा क्षेत्र हो। जो यसलाई जान्दछ, त्यो क्षेत्रज्ञ हो। त्यो यसमा अल्झेको छैन, बरू निर्लेप छ। यसको संचालक हो। अर्जुन! सम्पूर्ण क्षेत्रहरूमा म पनि क्षेत्रज्ञ हुँ– अरू महापुरुषसँग आफ्नो तुलना गर्नुभयो। यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि श्रीकृष्ण पनि एउटा योगी थिए, किनकि जो जान्दछ, त्यो क्षेत्रज्ञ हो– यस्तो महापुरुषहरूले भनेका छन्। म पनि क्षेत्रज्ञ हुँ अर्थात् अरू महापुरुषहरू जस्तै म पनि हुँ।

वहाँले क्षेत्र जस्तो छ, जुन विकारहरू छ, क्षेत्रज्ञ जुन प्रभाव छ, त्यसमा प्रकाश पार्नुभयो। म नै भन्छु, यस्तो कुरा होइन, महर्षिहरूले पनि यही भनेका छन्। वेदका छन्दहरूमा पनि त्यसैलाई विभाजित गरेर दर्शाइएका छन्। ब्रह्मसूत्रमा पनि त्यही पाइन्छ।

शरीर (जो क्षेत्र हो) के यति नै छ, जति देखिन्छ? यसको हुनुको पछाडी जसको ठूलो हात छ, तिनलाई गनाउँदै बताउनुभयो कि अष्टधा मूल प्रकृति, अव्यक्त प्रकृति दश इन्द्रियहरू र मन, इन्द्रियहरूका पाँचै विषय, आशा, तृष्णा र वासना; यस प्रकार यी विकारहरूको सामूहिक मिश्रण नै यो शरीर हो। जबसम्म यी रहनेछन्, तबसम्म शरीर कुनै न कुनै रूपमा रहनेछ। यही क्षेत्र हो, जसमा रोपेको राम्रो–नराम्रो बीउ संस्काररूपमा उम्रन्छ। जो यसको पार पाउँछ, त्यो क्षेत्रज्ञ हो। क्षेत्रज्ञको स्वरूप बताउँदै वहाँले ईश्वरीय गुणधर्महरूमाथि प्रकाश पार्नुभयो र भन्नुभयो कि क्षेत्रज्ञ यस क्षेत्रको प्रकाशक हो।

वहाँले बताउनुभयो कि साधनाको पूर्तिकालमा परमतत्व परमात्माको प्रत्यक्ष दर्शन नै ज्ञान हो। ज्ञानको अर्थ हो साक्षात्कार। यस बाहेक जे जति छ सबै अज्ञान हो। जान्ने योग्य वस्तु हो– परात्पर ब्रह्म। त्यो न सत् हो, न असत्। उनी यी दुबैबाट पर छन्। त्यसलाई जान्नको लागि मानिसहरू हृदयमा ध्यान गर्दछन्, बाहिर मूर्ति राखेर होइन। धेरेजसो मानिसहरू सांख्य माध्यमले ध्यान

गर्छन्, अनि बाँकि निष्काम कर्मयोग, समर्पणका साथै त्यसको प्राप्तिको लागि त्यही निर्धारित कर्म आराधनाको आचरण गर्दछन्। जो उसको विधि जान्दैनन्, ती मानिसहरू तत्त्वस्थित महापुरुषद्वारा सुनेर आचरण गर्दछन्। ती पनि परम कल्याणलाई प्राप्त गर्दछन्। अतः केही पनि बुझ्न सकेन भने त्यसको ज्ञाता महापुरुषको सत्संग आवश्यक छ।

स्थितप्रज्ञ महापुरुषको लक्षण बताउँदै योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि जस्तै आकाश सर्वत्र सम रहेर पनि निर्लेप छ, जस्तै सूर्य प्रकाश गर्दै पनि निर्लेप छ, ठीक त्यसै प्रकार स्थितप्रज्ञ पुरुष सर्वत्र सम ईश्वरलाई जस्तै छ त्यस्तै नै देख्ने क्षमता भएको पुरुष क्षेत्रबाट अथवा प्रकृतिबाट सर्वथा निर्लेप हुन्छ। अन्त्यमा वहाँले निर्णय दिनुभयो कि क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको जानकारी ज्ञानरूपी आँखाद्वारा नै सम्भव छ। ज्ञान, जस्तो कि पछाडि बताउनु भएको थियो, त्यस परमात्माको प्रत्यक्ष दर्शनको साथ प्राप्त हुने जानकारी हो। शास्त्रहरूलाई धेरै रटेर दोहोऱ्याउनु ज्ञान होइन, बरू अध्ययन तथा महापुरुषहरूबाट त्यस कर्मलाई सम्झेर, त्यस कर्ममा हिडेर मनसहित इन्द्रियहरूको निरोध र त्यस निरोधको पनि विलयकालमा परमतत्वलाई देख्नासाथ जुन अनुभूति हुन्छ, त्यही अनुभूतिको नाम ज्ञान हो। क्रिया आवश्यक छ। यस अध्यायमा मुख्यतः क्षेत्रज्ञको विस्तारपूर्वक वर्णन गरिएको छ। वस्तुतः क्षेत्रको स्वरूप व्यापक छ। शरीर भन्नु त सरल छ तर शरीरको सम्बन्ध कहाँसम्म छ? समग्र ब्रह्माण्ड मूल प्रकृतिको विस्तार हो। अनन्त अन्तरिक्षहरूसम्म तपाईंको शरीरको विस्तार छ। त्यसबाट तपाईंको जीवन ऊर्जस्वित छ, त्यो बिना तपाईं जीवित रहन सक्नु हुन्न। यो भूमण्डल, विश्व जगत्, देश–प्रदेश र तपाईंको यो देखिने शरीर त्यस प्रकृतिको एउटा टुक्रा पनि होइन। यसप्रकार क्षेत्रको नै यस अध्यायमा विस्तारपूर्वक वर्णन छ, अतः–

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो' नाम त्रयोदशोऽध्यायः।।१३।।

यस प्रकार श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्रविषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको सम्वादमा 'क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ विभागयोग' नामक तेह्रौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो' नाम त्रयोदशोऽध्यायः।।१३।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्‌भगवद्‌गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ विभागयोग' नामक तेह्रौं अध्याय समाप्त हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।